

БЪЛГАРИТЕ В СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРІЕ

ИЗСЛЕДВАНІЯ И МАТЕРІАЛИ

ТОМ XIII

СТАБІЛЬНІСТЬ/НЕСТАБІЛЬНІСТЬ ФОНЕМИ /x/ У БОЛГАРСЬКОМУ ДІАЛЕКТНОМУ КОНТИНУУМІ

Светлана Георгієва

Фонематична і фонетична структури говірок становлять важливу емпіричну базу для з'ясування особливостей діалектної системи як на синхронному зрізі, так і в діахронії. При цьому в говірках виявляються базові риси, які мають доказову силу щодо визначення генезису говірки чи напрямів її пізніших трансформацій.

Деякі західноболгарські говірки – перехідні та мізійські – не мають приголосних /x/ і /ф/. У родопських говірках відсутні приголосні /s/ і /ц/, а у фракійських – приголосна /ц/ [16, с. 213]. Тому такі фонематичні та фонетичні показники є важливими для вивчення генезису переселенських говірок та умов і напрямків структурної еволюції.

Статус, причина, умови та особливості функціонування нестабільних консонантів /x/, /в/, /ф/ у південнослов'янському діалектному континуумі неодноразово були предметом дослідження славістів [5, 14, 15]. Зокрема відзначалося, що фонему /x/ відносять до особливого класу фонем – нестабільних консонантів; їх визначають як «слабкі», «змінювані», «динамічні» чи «нестабільні консонанти».

Приголосний [x] – фрикативний, глухий, твердий; шум утворюється в задній частині ротової порожнини при широкому проході звукового струменя, що характерно для ненапруженого фрикативного приголосного [16, с. 32]. На широке утворення і слабку фрикацію [x] як спільну особливість балканських мов і на зв'язок цього явища з балканським етнічним субстратом свого часу вказував С. Б. Бернштейн [3, с. 298].

За утворенням і вимові приголосний [x] максимально наближений до такого звукотипу, як звуку [x] у російській літературній мові [цит. по 17, с.75]. На думку Б. Шкліфова «в інших болгарських

діалектах та в літературній мові не зустрічається велярний приголосний *x*. Наявний увулярний *χ*, який має обмежену частотність уживання [17, с. 75]». Дослідник також стверджує, що «в болгарських діалектах існує тільки увулярний *x* (*χ*) і він передається як велярний, характерний і для російської літературної мови [там само, с. 77]».

У південнослов'янському діалектному континуумі розрізняють два ареали: східний і західний. Східний ареал включає діалекти болгарської, македонської, сербської і частково хорватської мов (штокавське наріччя), де тенденція до зміни та елізії досліджуваних консонантів є дуже сильною і підтримується як мовними, так і екстралінгвістичними факторами. Західний ареал об'єднує діалекти хорватської і словенської мов (кайкавське наріччя), де ця тенденція слабка і має невеликий вияв [10, с. 21].

У болгарській літературній мові (на відміну від сербської) приголосний [x] зберігається, але в західних та східних діалектах він нестабільний. Нерідко на його місці з'являється губо-зубний приголосний [в], який у кінці слова або перед глухим приголосним переходить у [ф], напр. *мува* < *муха*, *глув* < *глух*, *рекоф* < *рекох*, *дойнова* < *дойдоха*, *праф* < *прах*, *страф* < *страх* та ін. Перші прояви цього процесу датуються XV – XVI ст. Цей процес був характерним для мови семигородських болгар. Так, у семигородських текстах XVI ст. зміна стосується і [x] (на місці сполучення кт), напр. *фто* < *хто* < *къто*. Менш поширеною є зміна [x] > [j], яка відома у говірках, однак не засвідчена пам'ятками. Це явище типове для разложської говірки та для деяких говірок у Луковицькій окрузі; зустрічається воно і в архаїчних говірках Південної Албанії, де фіксуємо форми *рекой* < *рекох*, *панай* < *паднах*, *барай* < *барах* та ін. [12, с. 48]. К. Мірчев відзначив, що у багатьох говірках під впливом літературної мови наявна тенденція відновлення приголосного [x] у їхніх звукових системах, при цьому нерідко з виявами гіперкорекції [там само, с. 158-159].

У східних болгарських діалектах відзначена елізія приголосного [x] на початку слова та в інтервокальній позиції: *оди* < *ходи*, *играа* < *играха*, *мождаа* < *можсаха*. У деяких випадках цей процес відомий і в середині слова та перед приголосним; щоправда, тоді відбувається подовження попереднього голосного: *маїни* < *махни*, *чєли* < *чехли*, *бєме* < *бехме*. У деяких західних говірках приголосний [x] відсутній: *мъ* < *мъх*, *гре* < *грех*, *дъ* < *дъх*, *плєто* < *плетох*, *ора* < *орех*. У деяких східних говірках відзначено зміни приголосного [x] у кінці слова на приголосні [ф], [у], [й]: *т'аф*, *т'ау*, *т'ай* < *тях*, *б'аф*, *б'ау*, *б'ай* < *бях*, *страф*, *страу*, *страй* < *страх* [16, с. 215].

Серед східних говірок повна відсутність приголосного [x] відзначена у мізійських говірках, зокрема в шуменських: *ани* < *хапе*, *оди* < *ходи*, *убус* < *хубост* та ін. [16, с. 102]. У північносхідному о-діалекті Л. Мілетич спостерігав повне випадіння приголосного [x] або його заміну на [ф], [в], [у] [11, с. 69]. В південносхідному ь-діалекті та в балканських говірках часто на місці [x] з'являється [й], як правило, перед іншим приголосним [11, с. 100]. У троянських і габровських говірках у кінці слова [x] переходить у [ф]: *праф* < *прах*, *страф* < *страх*, *т'аф* < *тях*, *б'аф* < *бах* [16, с. 109]; в еркецьській говірці (східнобалканські говірки) відзначено зворотній процес – заміну приголосних [в] і [ф] на [x]: *хес* < *фес*, *хлезе* < *флезе*, *хайда* < *файда*, *сохра* < *софра*, *кухар* < *куфар* та ін. [16, с. 116].

У західних говірках приголосний [x] в усіх позиціях відсутній, зокрема у південнозахідних перехідних говірках: в піянеській говірці, напр., *алва* < *халва*, *ижа* < *хижа*, *леп* < *хляб*, *дойдоме* < *дойдохме*, *чуа* < *чуха*, *видо* < *видях*, *чу* < *чух*; в красьській говірці, напр., *леп* < *хляб*, *ойдоме* < *дойдохме*, *ойдоа* < *дойдоха*, *ора* < *орах*, *пу* < *плъх* [16, с. 160, 162].

В галатській говірці, яка належить до перехідних балканських говірок, приголосний [x] на початку слова і в середині випадає: *расталак* < *хрсталак*, *авва* < *хавва*, *см'ауве* < *смехове*, *викнъа* < *викнаха*; у кінці слова і перед приголосним [x] переходить в [й]: *връй* < *връх*, *гр'ай* < *гръх*, *м'ай* < *мях*, *вид'ай* < *видях*, *вейне* < *вехне*, *пъйне* < *пъхне* [16, с. 119].

У рупських говірках приголосний [x] зберігається в усіх позиціях: *хлѣп*, *ходи*, *хоро*, *Христу*, *имѣхме*, *имѣха*, *видех* [16, с. 121]. М. Сл. Младенов підкреслює, що для фракійських говірок характерне збереження приголосного [x] на початку, в середині та в кінці слова: *халка*, *хаба*, *харно*, *хамбар*, *хората*, *хадила*, *хоро*, *хич*, *хил'ада*, *хубава*, *хурка*, *хуртуване*, *храна*, *дрехи*, *захуда*, *духудат*, *махалка*, *прахан*, *сухото*, *снаха*, *ухо*, *бъркахме*, *въдехме*, *лахна*, *носехме*, *правехме*, *нахлупени*, *кръхци*, *прахци*, *фехче*, *знаех*, *измръзнах*, *забравих*, *страх*, *т'ах*, *т'чах*, *прах*, *сиромах* [13, с. 118]. Й. Іванов також зауважує: «Фракійські говірки належать до тих болгарських говірок, у яких приголосний *х* випадає рідше порівняно з іншими рупськими говірками, напр., сярськими, північнофракійськими, мізійськими та ін. [8, с. 121]». Серед південнофракійських говірок є такі, в яких приголосний [x] зберігається в усіх позиціях, напр., у говірках Ксантійської, Гюмюрджийської, Дімотиської, Одринської, Малкотирновської округ [БДА 1, к.70]. Ст. Стойков фіксує збереження приголосного [x] на початку слова у підбалканській (сливенській) говірці [16, с. 215]. У

галатській (перехідна балканського типу) говірці приголосний [x] на початку і в середині слова випадає: *расталак* < *хрсталак*, *ава* < *хава*, *см'ауве* < *смехове*, *викнѣа* < *викнаха*. У кінці слова та перед приголосним [x] переходить в [й]: *врѣй* < *врѣх*, *гр'ай* < *грѣх*, *м'ай* < *мах*, *вид'ай* < *видѣх*, *вейне* < *вехне*, *пѣйне* < *пѣхне* [16, с. 119].

У переселенських болгарських говірках України приголосний [x] є нестабільним, його вияв позиційно обмежений, що властиве східноболгарським говіркам.

Для говірок чушмелійського типу характерна втрата початкового [x], напр., *вѣрлам* < *хвѣрлям*, та вживання [ʎ] або [в] на місці [x]: *кутиʎ* < *кутих*, *суʎ* < *сух*, *глуʎ* < *глух*, *б'аʎа* < *бѣаха*, *б'ава* < *бѣаха* [АБГ, с. 34].

Для говірок чійшийського типу характерна елізія [x] в інтервокальній позиції або заміна його на [j]: *снаа* < *снаха*, *дрей* < *дрехи*, *б'аа* або *б'аја* < *бѣаха*; у кінці слова [x] зберігається у дієсловах та іменниках, а в прикметниках – непослідовно: *б'ах*, *кутих*, *см'ах*, *глух* // *глуф*, *сух* // *суф*; на початку слова [x] редукований до Ø: *убаф* < *хубав*, *ора* < *хора* [АБГ, с. 35].

С. Б. Бернштейн відзначає, що для балканських говірок характерне збереження [x] на початку слова, але в інтервокальній позиції може бути [x] або [γ]. У деяких говірках зафіксовано відхилення від зазначеної тенденції у дієслівних формах (*б'аа*) [АБГ, с. 37].

Для фракійського типу говірок характерне збереження [x] на початку слова та в інтервокальній позиції, а також у деяких інших позиціях [АБГ, с. 40].

В. О. Колесник фіксує відносну стабільність фонему [x] у гюльменській говірці [9, с. 150-151]. У говірках с. Кубей, с. Орхівка ця фонема нестабільна, факультативна [1, с. 29-30; 2, с. 29-30; 14, с. 208].

Непарною в усіх переселенських говірках є лексема *ляп*, яка незалежно від типу говірок вимовляється без [x]; ця ознака не диференціює говірки.

Однією з переселенських болгарських говірок в Україні є говірка с. Зоря Саратського р-ну Одеської обл., яка здавна викликала значний інтерес славістів, що зумовлене, насамперед, увагою до мішаних говірок, а також місцем і значенням балканських говірок у формуванні болгарської літературної мови.

Говірка с. Зоря вперше описана за наслідками експедицій 1949 р.; тоді ж було констатовано, що в селі співфункціонують дві говірки – південна балканська і фракійська [АБГ, с. 14]. Носії цих говірок мешкають у різних частинах села, які на картах АБГ позначені як 46а і 47 б [там само, с. 22].

Сучасна зорянська говірка склалася з кількох діалектів, оскільки, як видно з вище наведених історичних свідчень про формування зорянського соціуму, говірка формувалася з різних джерел, структурно відмінних між собою. Ця поліоснова відбивається на структурі сучасної говірки с. Зоря. Мовлення перших поселенців становили кілька відокремлених діалектів, з яких з часом сформувалася сучасна говірка. На підставі свідчень «Атласа болгарських говорів в ССРСР» (1958) говірку с. Зоря можна кваліфікувати як говірку змішаного типу – як балкано-фракійську говірку із сильним фракійським компонентом; которые до 50-х годов XX в. сохранили свои характерные особенности и явно дифференцировались [АБГ, с. 42]. За останні 60 р. говірка с. Зоря зазнала відчутної інтеграції вихідної балканської і фракійської діалектних основ, на базі яких витворилася єдина говірка [6, 7].

Розглянемо функціонування фонему х у дослідженій говірці на матеріалі 20 діалектних текстів мовлення носіїв говірки, записаних автором [7, с. 197-230].

У тексті № 1 [7, с. 197] нами зафіксовано 10 словоформ з приголосним [х], який зберігається на початку, в середині і в кінці слова: *има хора, т'ехнити души, т'ее хора ужув'ават, вид'аха на он'аа св'ат, т'ее хора пу он'аа св'ат, пак хъту н'акуй ша кажи, хубуу да пударши прас'е, ш му бъди х'ет хубуу, дурд'ету ни му умр'е хаз'айана*. З тексту видно, що як питомих, так і в запозичених лексемах, в абсолютному початку слова вона зберігається: *хора* (3), *хубуу* (2), *хаз'айана*, *хъту*, *х'ет*. В середині слова [х] зберігається в займеннику *т'ехнити* і дієслові *вид'аха*.

У тексті № 2 [7, с. 198-199] зафіксовано 26 словоформ з етимологічним [х]: *в т'еч'ениши тр'ох дн'ей, знакомит'е ходат да обиждат рож'еницата, н'е хубаво н'ешто, тва е хайтата, хаз'айана га р'ежи, ходат да п'ейат, ходат да сурват, утиват най-напр'ед у т'ах, хаз'айана дава на дит'е, започват да дохадат гостит'е, хаз'айана Васил, дохадат гости, хъто ша дой н'акакъв мъш, пасха вс'ака година, пасха воскр'ес'енише христово, хората отиват в ч'ерквата, хората си отиват дома, хората казват, Христово воскр'ес, хората ходат на гости, дохадат гости, пров'еждат хубаво вр'ем'ето, хората отиват ф'ц'ентъра, хората отиват дома*.

Приголосний [х] на початку слова присутній в іменних та дієслівних формах: *хайтата*, *хаз'айана* (3), *хората* (6), *Христос*, *христово*, *ходат* (4); в прислівнику *хубаво* (2) і в сполучнику *хъто* (ако). В середині словоформ [х] відзначено у дієслові *дохадат* (3) та

іменнику *пасха* (2). У кінці слова [x] фіксуємо у займеннику *т'ах* і числівнику *тр'ох*. Елізію [x] не зафіксовано.

У тексті № 3 [7, с. 200-202] відзначено 64 словоформи з етимологічним [x]. В 64 словоформах зберігається приголосний [x]: *ш'ч'ас хораата жув'ейат многу по-хубуу ут ран'ши, ут хубуу по-хубуу, хораата н'амаха ут д'е тва да гу з'емат, сич'ку си прайаха самич'ки, ми б'ахми гул'ама симйа, кък изгл'еждаха ран'шнитти къшити, ко имаха в дора, дувар'а гу стройахми ут камани, прайахми врати ут дъски, имахми градинка, там раст'аха сарсалли/хабалки, стройаха амбар/за хран'енийе на зрънута, р'адум стройаха курн'ак, похр'ап и л'атна кухнич'ка сас соба, на дора зима харман'а, къшитити стройаха ут каман, т'е б'аха малки пу форма, м'асаха на пр'амоугол'ник, ф н'ейа са ридиха стол, с ко украшаваха кашт'ата, ко имаши ут м'еб'ел'ф т'ах, по-хубуу ш ти раскажи баба ти, каждий хаз'айан и хаз'айка, т'е закач'аха пишкири, каждий хаз'айка има тъкацки стан, мамуйти ги украшаваха сас занав'ески, силну накрахмалини, сандъци обикнов'ену са купуваха, и т'е прайаха домашната м'еб'ел, на души'ека пустилаха прост'ана, на стинити стув'аха канакки, на пола пустилаха ч'ерги, с ква ад'ежда ход'ахти убл'акани, ко нос'аха маж'ети и жинити, ход'аха каждий с коту има, мъжуйти ход'аха убл'акани с рубашка, на краката убубаха батинки, на главата тургаха картус, жинити ход'аха убл'акани в риза, си слазаха и украси, младити мъжи нос'аха удгор'а куфайка, старити кужух, ублич'аха пал'т'ета, сич'кити ходат с тирлицы, сас ко са хран'ахти ран'ши, йадахми коту имахми, растит'елна храна, вар'ени картохли, л'ап пич'аха ут зимнич'ну брашно, ката д'ен готв'аха растит'ел'ни каши, ут мисо йадахми офч'у, спомн'ах за тиквин'ак, на празн'ак готв'аха и з'ел'н'ак, снач'ала пар'аха в ч'аон'а, тургаха ошити маслу, гу заливаха с мл'аку.*

Приголосний [x] функціонує на початку слова: а) в іменниках: *хораата* (2), *харман'а*, *хаз'айан*, *хаз'айка* (2), *храна*, *хран'енийе* (рос. *хранение*); б) дієсловах: *ход'ахти*, *хран'ахти*, *ход'аха* (3), *ходат*; в) у прислівнику *хубуу* (4). Субституція зафіксована у лексемах *похр'ап* (рос. *погреб*) і *картохли* (літ. *картофи*). Лексема *хабалки* (ябълки) – результат гіперичної зміни.

У середині слова наявність [x] зафіксована: а) в іменниках: *кухничка*, *картохли*; б) дієсловах: *н'амаха*, *прайаха* (2), *б'ахми*, *изгл'еждаха*, *имаха*, *стройахми*, *прайахми*, *имахми* (2), *раст'аха*, *стройаха* (3), *б'аха*, *м'асаха*, *ридиха*, *украшаваха* (2), *закачаха*, *купуваха*, *хран'ахти*, *пустилаха* (2), *стув'аха*, *ход'ахти*, *нос'аха* (2),

ход'аха (3), убуваха, тургаха, слагаха, убличаха, йадахми, пичаха, готв'аха, йадахми, готв'аха, пар'аха.

У кінці слова [x] зафіксовано в іменнику *кужух* та займеннику *т'ах*.

У тексті № 4 [7, с. 202] не зафіксовано словоформ з приголосним [x].

У тексті № 5 [7, с. 203-204] зафіксовано 24 словоформи з приголосним [x]: *гату слънциту сабахл'ан изгр'ава, хораата спират да рабутат, вьнка прустр'ени дре'хи, си грабва муми ут хуроту, новата рабута най-хубуу да са нач'ева, колкус и хора на зим'ата, хъту младийа м'есици, на суху, мой да са ч'ака хубах приплот, хъту на свинската сланина, пиха у хораата крафтъ, ставаха т'ева умр'ели, д'ейстоот протиф хораата, умур'ават хораата и дубитака, нападат хораата, пийат хорската кръф, змийити си хар'есват момити и хи ги крадът, таласъмити ходат пу нушт'а и плашат хораата, бул'езнити ходат ут къшита на къшита, кату хора и убиват хора и дубитак.*

Приголосний [x] зафіксовано у різних позиціях. Зокрема, на початку слова: а) в імен.: *хораата* (6), *хора* (3), *хуроту*; б) в прикм.: *хорската*; в) у дієсл.: *харесват, ходат* (2); г) у присл.: *хубуу*; у спол. *хъто* (літ. *ако*); в середині слова: а) в імен.: *дрехи*; б) у дієсл.: *пиха, ставаха*; в) у присл.: *сабахл'ан, суху*. В кінці слова на місці етимологічного в у прикм. *хубах* < *хубав*. Останнє безумовно є рисою фракійських говірок. Т. Бояджієв відзначає, що особливістю фракійських говірок є заміна [в], [ф] на [x]: *ухчар'* (літ. *овчар*), *чихут'че* (літ. *чифутче*), *хустъ* (літ. *фуста*), *хтасълу* (літ. *втасало*) та ін. [4, с. 54]. Гіперичною є форма займенника *хи* (літ. *и*).

У тексті № 6 [7, с. 204] зафіксовано 11 словоформ з приголосним [x]: *ут сабахл'ан ду вич'аръ, ни мой ут н'ехи да си уториш уч'ити, ходи ис с'елу, кад'а ходи да гу пита ч'ул'ак, ход'ахми да с'айми пашойа, пийан ходи, хубай дица, плоху чи ни жув'айат при м'ен'а, устанах сд'ал с мъжъ си, кту хамула хой, н'е хитар ч'ул'ак.*

На початку слова [x] зберігається в імен. *хамула*, у прикм. *хубай, хитар*, у дієсл. *ходи* (3), *ход'ахми, хой* (ходи); у середині слова в присл. *сабахл'ан, плоху*; в кінці слова – у дієсл. *устанах*. Гіперичною є форма займенника *н'ехи* (літ. *нея*).

У тексті № 7 [7, с. 205-206] зафіксовано 28 словоформ з приголосним [x]: *с'ед'анки са прайаха тъй, ни са збирахми в'еч'ар и рабут'ахми ръч'на рабута, имахми сид'анки, штоту хората имат пойч'иту рабута, сид'енка прайахми на път'а, духадат мумич'ита*

и ж'ени, да приеми у н'ехи си с'ед'анкаркити, са збирахми на с'ед'енка са старайахми да са прим'анами по хубуу, ша нахранат, наши прайаха ф ср'аннити ул'ци, т'е уч'аха българци народни п'асни, си расказваха сикр'етити, са ср'ашкаха с ирг'ен'ти, н'е хам'ен дома, да дад'е н'ехната къшита, думат на хаз'айката, худи къд'а худи, мойту либ'е дув'еди, чи ни мужах дома, кви са хубайч'ки, избират мома за хуртуван'е, т'е нач'енаха да хуртуват, пудар т'ах си утиват пу групч'ки мумити, кату са прустът с хаз'айката.

На почетку слова [x] відзначено: а) в імен.: хората, хаз'айката (2), хуртуван'е; б) у прикм.: хубайчки; в) у присл. хубуу, хам'ен; г) у дієсл.: худи (2), хуртуват. У середині слова наявність [x] засвідчена: а) у дієсл. формах: прайаха (2), збирахми (2), рабут'ахми, имахми, прайахми, духадат, старайахми, нахранат, уч'аха, расказваха, ср'ашкаха, нач'енаха. У кінці слова [x] зафіксовано в дієсл. мужах та займ. т'ах. Гіперичними є форми займенників н'ехи (літ. нея), н'ехната (літ. нейна).

У тексті № 8 [7, с. 207-208] використано 9 словоформ з [x]: идат къшинити хора и питат, ъихал'ани кун'ч'ета, гу п'ел'енаха др'епц, руднината на лихусата, са докосва с т'ах ду старнич'кити, духадат три ж'єни, на ти гу рист'ен'ч'е, турга на сухрата дв'а паницци, пуска пари ф т'ах.

Початкове [x] наявне в імен. хора. Форму прикметника хал'ани (літ. алени) з початковим [x] уважаємо гіперкоректною на тлі втрати ініціального [x]; останне демонструє лексема рист'ен'ч'е < християнче. В середині слова [x] зафіксовано в імен. лихусата і сухрата та в дієсл. п'ел'енаха і духадат, а в кінці слова – у займ. т'ах (2).

У тексті № 9 [7, с. 208-212] зафіксовано 31 словоформу з [x]: ран'ши имаши баби, д'ету бабуваха, приймаха роди, т'е са срамуваха, казваха на итървата, пулуч'и хаб'ер, д'ету ходи да бабува, хи турнат ино стол'ч'и, бабата духада да придр'еши лихусата, духудали урисницити, сабахл'ан и в'еч'ар и фъргаха в удата кап'ейки, ни тр'абоо да ходи в ч'узди дурови, д'ету лихусата стъни, н'е хубуу за майката, дит'ету пруходи, раздават в махлата, гу тургат в лих'ен, з'єми ут лих'ена в раката, майката ходи при тава баба, хаджи Г'енч'ува дъшитир'а, башта хи дума, думали хуртували за свадба каравай сторили, кату хи булу свалили, пу двора ходи кахърна, йи кахърну, и кахърна, хай да з'ємим дит'ету, хайди да з'ємим майката, хайди ти да ги устайм.

Приголосний [x] на почетку слова зафіксован в імен. хаб'ер, хаджи, в, в прис. хубуу, в дієсл. хуртували, ходи. У сполученні [xв] у

фракійських говірках спостерігається зміна [хв] > [ф] [Бояджієв, с. 53]. Це явище відоме і зорянській говірці, у лексемі *фъргаха* < *хвърляха*. В середині слова [х] присутня в імен. *лихусата* (2), *махлата*, в прикм. *кахърна* (2), *кахърну*, в присл. *сабахл'ан*, в дієсл. *бабуваха*, *приймаха*, *срамуваха*, *казваха*, *духада*, *духудали*, *фъргаха*. Гіперичною є форма займ. *хи* (літ. *и*) (3). Т. Бояджієв вважає, що в імен. *лих'ен* в середині слова відбулася заміна [г] (γ) > [х] : *леген* > *лих'ен* [4, с. 53]

У тексті № 10 [7, с. 212-213] зафіксовано 6 словоформ з [х]: *жината ходиши т'ешка, хъту н'ама да казоот, майката ни ходи нийд'а, сабахл'ан и в'еч'ар, му исфъргоот удата, га пруходи са раздава питка*.

В трьох лексемах зафіксовано [х] на початку слова: в дієсл. *ходиши, ходи*, в спол. *хъту*; у двох лексемах [х] знаходиться в середині слова: *сабахл'ан, пруходи*. Зміна [хв] > [ф]: *исфъргоот* < *изхвърлят*.

У тексті № 11 [7, с. 213-214] зафіксовано 7 словоформ з [х]: *духуда р'ед, т'а духуда, турга лихусата сас мънинкуту на одара, да ходи забул'ана, лихусата ут'ува в черкоота, храни дит'ету с града, дит'ету гу махкат ут н'ея*.

Приголосний [х] на початку слова зафіксовано в дієсл. *ходи, храни*. У позиції середини слова збереження приголосного [х] відзначено в дієсл. *духуда* (2), *махкат* та в імен. *лихусата* (2).

У тексті № 12 [7, с. 214-215] зафіксовано 11 словоформ з [х]: *си ходат дома, т'е гу тургат на сухрата, коту да бѣди хаз'айску, трийат сас ч'арв'ена хабалка, да хапнат, три пѣт'а гу дигаха, му пудсмърч'ооха, свикървата ходи в ч'еркоота, на н'акуй хубоо фиданка, майката ходи ст'егната, тава рож'еница ходи при бабата*.

Приголосний [х] знаходиться на початку слова в прикм. *хаз'айску, хубоо*, в дієсл. *ходат, хапнат, ходи* (2); у середині слова збереження [х] зафіксовано в імен. *сухрата*, аористних формах дієсл. *дигаха, пудсмърч'ооха*. Появу протетичного [х] зафіксовано в лексемі *хабалка*.

У тексті № 13 [7, с. 215] зафіксовано 3 лексеми зі збереженням [х]: *сабахл'ан са зима тва ице, с'акуй ут т'ах, дит'ету хубуу да спи*.

Приголосний [х] на початку слова зафіксований у присл. *хубуу*; у середині слова [х] є наявний у присл. *сабахл'ан*, у кінці слова – у займ. *т'ах*.

У тексті № 14 [7, с. 216-222] зафіксовано 71 словоформу з [х]: *за ид'ен два м'ехица ду свадбата, мун'ч'ету хар'есалу мумич'иту, хъту мумата ни врѣшта убратну загл'афката, мойат да духадат сватовници, духадат п'ет мъжа, на н'ехи врѣсан дар, баитата*

пита т'ева **хора**, зако **додахти**, ми **додахми** сас млад'ее, **хар'есваши** ли тва мумич'и, да ни **б'ах** га **хар'есвал**, дали **хар'есва** тва мун'ч'е, га **хи** срам, майка **хи** изнаса куприн'ан пишикур, **н'егух** брат зима дара, **х'ее-паа**, чак ду **т'ах**, гудиника **хим** дава магариц, с'адат на **сухрата**, гуштават са ду **сабахл'ан**, **сабахл'ан хораата** си искаро-от кравити, **хим** слагат маңци на **сухрата**, утиват на гул'амуту **хуро**, там ша й **хурото казваха** ран'иши ф Камч'ик, шоту най-хубуу свир'аши Димитар и най-хубавити **хура ставаха** при н'егу, на **хуроту** гудиницата уб'азат'алну тр'аба да цалуни рака, гудиника **ходи** ф къштата на гудиницата, **ходат** ис с'елу, ф събута **сабахл'ан**, **хъту** има наблізу ч'ус ч'ул'ак, **фанати** и упл'етини за ръц'е, у **т'ах** ни йи дават да йид'е, утива у **т'ах**, н'ев'естата **хи** мийат главата, **находи** ли са, на твоята **хубост хубава**, т'е носат квас **др'ехи**, мъж'ети носат **др'ехити**, в нид'ел'а **сабахл'ан**, **ж'ениха** тр'аба да купи своята жина, ут **н'ехнити** падрушки, при мажъ **хи**, **хъту** йерг'ен'а настъпи булката, пак **хъту** булката, булката **фърга хабалка**, **хораата** начинават да гул'айат, **хим** са пуклан'а, цалува **хим** рака, три път'а играйат **хуро**, пудар **хуроту** гостити нач'инават да дар'ават булката (**н'ехнити гости**), д'ету ср'еинат **хора**, играйат **хуро**, **хи** дават кун'а, фл'ава при **т'ах**, кумата **хим** дава прошка, майката ги дар'ава с **хал'ани** рубашки, ф ш'ес ч'аса **сабахл'ан**, башта **хи** казва, ут'уа да вика **хораата**, д'ету ошти ни **додаха**, прас'ету гу слагат на **сухрата**.

Приголосний [x] зберігається на початку слова: в ім. слово-формах **хора** (2), **хораата** (3), **хуро** (3), **хурото** // **хуроту** (2), **хура**, **хубост**; у прикм. **хубавити**, **хубава**; у присл. **хубуу**; дієсл. і дієсл. ф. (дієприкметниках) **хар'есалу**, **хар'есваши**, **хар'есвал**, **хар'есва**, **ходи**, **ходат**; у спол. **хъту** (4) і виг. **х'ее-паа**.

У середині слова [x] зафіксовано в лексемах: імен. **м'ехица**, **сухрата** (3), **др'ехи**, **др'ехити**, **ж'ениха**; присл. **сабахл'ан** (5); дієсл. **духадат** (2), **додахти**, **додахми**, **додаха**, **ставаха**, **находи са**.

В окремих лексемах відбулася субституція інших фонем фонемою [x]: зокрема, у дієсл. **фанати** < **хванати** спостерігається зміна [xв] > [ф], у імен. **м'ехица** (літ. **месец**) відбулося заступлення приголосного [с], у займ. **н'ехнити** (літ. **нейните**) (2) – [й], в займ. **н'егух** (літ. **негов**) – [в], а в лексемі **сухра** – заміна приголосного [ф]: **софра** > **сухра**. У кінці слова приголосний [x] зберігся в займ. **т'ах** (4) і дієсл. **б'ах**. Форми імен. **хабалка** (ябълка), прикм. **хал'ани** (алени), займ. **хи** (6), **хим** (4) з [x] ініціальним є наслідком появи протетичних приголосних. Гіперичною також є форма займ. **н'ехи** (літ. **нея**).

У тексті № 15 [7, с. 222-224] зафіксовано 27 словоформ з [х]: *хъту* умира жина, н'акуй *хора* ут блиската руднина, с нови *др'ехи*, тургат на *сухрата*, *др'ехити* ф куиту умр'а ч'ул'ака, *хораата* в'ароот, устъва в т'ее *др'ехи*, *др'ехити* са пирът, н'амат *гр'ахуй*, *куп'аха* «фамил'ни погр'ебà», т'е са *сухраниха* и ду сига, *гур'ешити* *ухли*, *слагат* *сухра*, койту *духада* да са пруштава, *духада* ч'ул'ак, *духада* попа, *хора* с в'енки, сич'кити *хора* фъргат в мугилата, *гур'ешити* *ухли* с там'ан, *хораата* са връшитат, с'адат на *сухрата*, симийата купува *сухра*, на *сухрата* тургат пасуда, *захарница* пълна с канф'ети, *хабалки*, попа прикад'ава *сухрата*, тава *сухра* дар'ават.

Приголосний [х] зберігається на початку слова: в ім. *хора* (3), у спол. *хъту*. Про лексему *хабалки* див. вище. У середині слова [х] наявний: в імен. *др'ехи* (2), *др'ехити* (2), *сухра* (3), *сухрата* (4), *гр'ахуй*, *захарница*; у дієсл. *духада* (3), *куп'аха*, *сухраниха*.

Лексема *ухли* 'вугілля' (2) запозичена з російської мови (*уголь*), де відбулася заміна [ɣ] > [х].

У тексті № 16 [7, с. 225-226] ужито 3 словоформи зі збереженням [х]: *дадуха* добри чисти синуви, майчини и баитини *гр'ахуви*, да исплашта майчини и баитини *гр'ахуви*.

У середині слова [х] знаходиться в імен. *гр'ахуви* (2) і дієсл. *дадуха*.

У тексті № 17 [7, с. 227] зафіксовано 18 словоформ з [х]: *ма прикарваха* крьсникуф Димитруф Марийка, *ср'ашкахми* Кол'ада, *ходат* коладници, исп'айат на *хаз'айан*, зимат кравай с *т'ах*, *сабал'ан* *духадат* гу зимат, *другата сабахл'ан* дойат сас санка, д'ету *т'айнитити* муми, ги викат за *сухрата*, ас н'е *усп'ах* да йоом такъф ирг'ен, га *ср'ашкахми* тъй къкту и ичас, *хаз'айна* дили таа милина, мумити митът *трухити* пунт *сухрата*, на *хуроту* *ход'ахми*, на *хуроту* са л'уб'ахми.

Приголосний [х] у позиції на початку слова зафіксовано в імен. *хаз'айан*, *хаз'айна*, *хуроту* (2), у дієсл. *ходат*, *ход'ахми*, *хуртували*, *ходи*, у присл. *хубуу*. У середині слова [х] наявний в імен. *трухити*, *сухрата* (2), у присл. *сабахл'ан*, у дієсл. *прикарваха*, *ср'ашкахми* (2), *духадат*, л'уб'ахми. У кінці слова [х] – у дієсл. *усп'ах* та займ. *т'ах*. У займ. *т'айнитити* (літ. *техните*) відбулося заступлення приголосного [х].

У присл. *сабал'ан* відзначене випадіння [х].

У тексті № 18 [7, с. 227] зафіксовано 4 словоформи з [х]: *т'е* са в'ерни и *хубай* животни, ни мойат да *ходат*, дица ги *хранат* с *хл'ебушка*.

На початку слова приголосний [x] зафіксовано в імен. *хл'ебушка*, запозиченому у цій формі з російської мови, у прикм. *хубай* і в дієсл. *ходат*, *хранат*.

У Тексті № 19 [7, с. 228] зафіксовано 5 словоформ з приголосним [x]: *са сурхани* л'ет'ан празник, *мумити* *о*кружават *Йен*'у в *хоровод*, *хората* збират зил'ени *ор'ехи*, *пусиват* *ги* *сас* *захар*.

На початку приголосний [x] відзначено в імен. *хоровод*, *хората*; у середині слова – в ім. *ор'ехи*, *захар*.

У тексті № 20 [7, с. 228-230] зафіксовано 7 словоформ з приголосним [x]: *гату* *мумувахми* *са* *пудр'ахми* *да* б'дим б'ели, *сас* *бурак* *си* *прайахми* *чарв'ени* *старни* *и* *с* *чарвилу* *са* *ч'арвисахми*, *приказва* *разни* *хурати*, *кък* *хубуу* л'ет'ан д'ен *да* *станиши*, б'еши *х'ет* *сн'егувиту*.

На початку слова приголосний [x] відзначено в імен. *хурати*, у присл. *хубуу* і *х'ет* 'зовсім'; у середині слова – в дієсл. *мумувахми*, *пудр'ахми*, *прайахми*, *ч'арвисахми*. Ступінь стабільності / варіативності [x] на підставі записаних текстів подано в таблиці:

Стабільність/нестабільність фонему /x/ у текстах

№ тексту	Всього словоформ з [x]	Наявність [x]	Відсутність [x]	Гіперизм
1	10	10		
2	26	26		
3	64	63		1
4				
5	24	23		1
6	12	11		1
7	28	26		2
8	9	7	1	1
9	31	28		3
10	6	6		
11	7	7		
12	11	10		1
13	3	3		
14	71	58		13
15	27	26		1
16	3	3		
17	19	18	1	
18	4	4		
19	5	5		
20	7	7		
Всього:	365	339	2	24

Таблиця демонструє високий ступінь збереження [x] у різних позиціях – на початку, в середині, в кінці слова, на тлі незначних втрат [x] та гіперичних змін, пов'язаних варіативністю цього приголосного. Кількість лексем з [x] збільшується за рахунок запозичень з російської мови – *хаз'айан, пасха, стройахми, похр'ап, накрахмалини, хран'енийе, ж'ениха, хл'ебушка, сухрани, трьох* та ін. Найчастіше приголосний [x] зберігається у дієсловах в аористній формі: *украшаваха, купуваха, прайаха, стуваха, пустилаха* та ін.

В зорянській говірці зафіксовано гіперкоректні форми: *хабалка* < *ябълка*, *хал'ану* < *ал'ену*, *хч'укам* < *ч'укам*, *хч'упи* < *ч'упи*, *хт'емну* < *т'емну* та ін. Л. Мілетич вважає це спробою уникнути гіатусу, що властиво рупським говіркам. «Частіше за все гіатус відбувається в середині слова в результаті елізії інтервокальних консонантів – найчастіше [й], [x] та [в], напр., *хи* < *и* (давньоболг. *юи*, дав. відм. однини), *нехи* (= *юи*), *нехина*: *тайа къита й нехина*. Такого ж походження і форма *хми* (давньоболг. *имъ*, дав. відм. множини), в результаті метатези *хим*: *хима* (= *има*), *хима* (= *има*) [11, с. 146]».

Елізія [x] зафіксована нами лише у 2 випадках у словоформах *рист'ен'ч'е, сабал'ан*.

Варіативними є форми *сабал'ан* // *сабахл'ан* з яких більш частотною є лексема з [x]. Гіперкоректними є форми: *хабалка, хал'ани, хи, хим, н'ехи*.

Звертає на себе увагу, що подібна тенденція спостерігається і за матеріалами народних пісень, у текстах яких відбито давніший, порівняно із сучасним поточним мовленням, стан говірки.

Загалом [x] виявився стійким приголосним, що вказує на діалектний тип говірки, підтверджуючи тісні генетичні зв'язки з болгарськими говірками метрополії, у яких так само зберігається [x], див.: [БДАО, с. 190-198]

Приголосний [x] виявляє тенденцію до збереження у структурі слова у деяких випадках – до появи *х* – гіперкоректних форм; за ознакою стабільність/нестабільність фракійським говіркам протиставляються балканські говірки. Активній стабілізації даної фонемі в зорянській говірці сприяє її роль у формотворенні аориста та імперфекта, а також вплив інших слов'янських мов.

Приголосний [x] в зорянській говірці, як і в болгарській літературній мові, зберігається у всіх позиціях, включно і на початку слова (*хубу*: *хил'ада, хура, хурка*); у середині слова, зокрема в інтервокальній позиції (*сухи, др'ехи, мухичкъ*) та перед приголосним

(*лахна, бълхи, исъхнат, н'ехнъ*), а також у кінці слова (*страх, прах, глух, сух, ч'ух, з'ех, см'ах, затор'ах*).

Приголосо́ний [x], зберігається, як правило, в питомих для говірки лексемах, хоча відзначено і в запозиченнях (з тюркських, грецької та російської мов). Зауважимо, що в текстах, з домінуючим балканським типом рефлексациї /ѣ/, фонема /x/ виявляється стабільною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Барболова З. Особености на българския говор в с. Червоноармейское (Кубей), Болградски район, Одеска област в Украйна // Българските говори в Украйна. – Вып. II. – Одеса: Астропринт, 1999. – 152 с.
2. Барболова З., Колесник В. Говорът на българите в с. Кирнички, Бесарабия // Българските говори в Украйна. – Одеса: Астропринт, 1998. – Вип.1. – 158 с.
3. Бернштейн С.Б. Разыскания в области болгарской исторической диалектологии. – М.-Л.: Учпедгиз, 1948. – 367 с.
4. Бояджиев Т. Българските говори в Западна (Беломорска) и Източна (Одринска) Тракия. – София: Климент Охридски, 1991. – 276 с.
5. Видоески Б. Фонемата /x/ во дијалектите на македонскиот јазик. – Скопије, 1954, №1, – С. 1-30; №2, – С.109-198.
6. Георгиева С. И. Фонетични особености на говора на село Заря, Одеска област (Украйна) // Украйна і Болгарія: віхи історичної дружби. – Одеса, 1999. – С. 348-353.
7. Георгиева, С. Българският преселнически говор в село Заря (Камчик), Украйна. Идиолекти. Речник. – Одеса: Астропринт, 2015. – 288 с.
8. Иванов Й. Българска диалектология. – София, 1997. – 135 с.
9. Колесник В.А. Евгеновка (Арса). Ономастика. Говор. Словарь. – Одеса: Гермес, 2001 – 228 с.
10. Лашкова Л. Увод в сравнителната граматика на славянските езици. –София: Емас, С., 2000, – 223 с.
11. Милетич Л. Източнобългарските говори. – София: БАН, 1989. – 192 с.
12. Мирчев Мирчев К. Историческа граматика на българския език – София: Наука и изкуство, 1978. – 304 с.
13. Младенов Ст. История на българския език. – София: БАН, 1979. – 412 с.
14. Пейчева О. Иноязычное влияние на фонетику славянского диалектного слова // Слов'янський збірник. – Одеса: Астропринт, 2002. –Вип.1X. – С. 208-214.

15. Симеонов Б. Моделиране на консонантната система в балканските езици // Годишник на Висшия педагогически институт в Шумен. – Т. II, 1977. – С. 121-179.

16. Стойков Ст. Българска диалектология. – София: Проф. Марин Дринов, 2002. – 430 с.

17. Шклифов Б. Проблеми на българската диалектна и историческа фонетика с оглед на македонските говори. – София: «Качармазов», 1995. – 120 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

АБГ – Атлас болгарских говоров в СССР. Ч. 1. Вступительные статьи. Комментарии к картам. – М.: АН СССР, 1958. – 84 с. Ч. 2. Карты. – М.: АН СССР, 1958.

БДА – Български диалектен атлас. – Т. I – София: БАН, 1964.

БДАО – Български диалектен атлас. Обобщаващ том. I – III. Фонетика. Акцентология. Лексика. – София: Книгоиздателска къща «Труд», 2001. – 540 с.